© 2018 IJSRSET | Volume 4, Issue 7, March-April-2018
Print ISSN: 2395-1990 | Online ISSN : 2394-4099 | Page No : 661-665

संस्कृतकाव्यशास्त्रेऽलङ्कारविमर्श:

वीरेन्द्र कुमार तिवारी (शोधच्छात्र:)
साहित्यविभाग:, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्
भोपालपरिसर: भोपालम्

शोधलेखसार:- अलङ्कारशास्त्रस्य लभ्यमानेषु ग्रन्थेषु भरतमुनेर्नाट्यशास्त्रं प्रथमम्।तत्र नाट्ये प्रयोज्यानि भूषणाक्षसंघातादीनि,षट्त्रिंशल्लक्षणानि, आशीराक्रन्दकपटप्रभृतय: त्रयस्त्रिंशन्नाट्यालकृतयश्च प्रतिपादिता:। भूषणाक्षरसंघातौ शोभोदाहरणेतथा।आनन्दवर्धनमते यस्यालङ्कारस्य प्रयोगो रसाक्षिप्ततया क्रियते, अपि च यो विना पृथग् यत्नेन निष्पन्नो भवति स एवालङ्कारो ध्वनिकाव्ये अभिमतोऽस्ति। अलङ्कारा: रसाभिव्यक्तौ उपयोगिनो भवन्ति। औचित्यानुरूपं यद्यलङ्काराणां योजना क्रियते तर्हि सर्वोप्यलङ्कारवर्गो ध्वनिरभिव्यक्तौ उपयोगी भवति। मम्मटोत्तरवर्तिषु काव्यशात्रीयाचार्येषु जयदेवस्य विशिष्टं स्थामस्ति। असावलङ्कारसिद्धान्तस्य पक्षपाती आचार्योऽस्तीति मन्यते। तन्मतेऽलङ्कारहिशब्दार्थयुत:तथैव अकाव्यत्वप्रयोजकं यथा उष्णतां विना अनलम् अनलं नैव भवितुं शक्यते।अर्थात् अलङ्काराहित्ये सति काव्यताऽपि नैव भवितुं शक्नोति।

मुख्यशब्दा:- अलङ्कार:, वेदा:, ध्वनि:, गुण:, काव्यम्, शब्दार्थ:।

अलङ्कारस्यापि मूलं वेद एव। ये ये अलङ्कारा: पश्चान्निरूपितास्तेषां तेषां मुलं वैदिकवाङ्मये द्रष्टुं शक्यते। ''वावायाहि दर्शतेमे सोमाअरङ्कृता:'' (ऋ.वे.1.2.1)इहारंकृतशब्दस्य,अञ्जनाभ्यञ्जने मानुषोऽलङ्कार: (शतपथे13.8.4) इहालङ्कारशब्दस्य च प्रयोग:। ''कृत्वाऽलङ्कारमात्मन:''(वा.रा.2.40.13) इति रामायणे अलङ्कारशब्दस्य प्रयोग:, ''अलङ्कृतै:शुभै:शब्दै:समयैर्दिव्यमानुषै:''(महाभारत.1.2.6) इहमहाभारतेऽलङ्कारशब्दस्य च प्रयोग:। निरूक्ते वेदे पश्चात् प्रयुज्यानस्य नशब्दस्योपमाबोधकत्वमभितम्।'उपमितं व्याघ्रादिभि: सामान्यप्रयोगे' उपमानानि सामान्यवचनै:, उपमानादाचरे, मयूरव्यंसकादयश्च' इत्यादीनि पाणिनीयसूत्राणि उपमारूपकादे: सत्तायां प्रमाणानि।पश्चात् व्याकरणमेवाश्रित्य उपमाया: श्रौत्यार्थीप्रभृतयो भेदा: कल्पिता:। ऋग्वेदे “सो चिन्नु न मराति वयं मरामरे” (1.191.10)इहानुप्रास:, "शरास: कुशरास:" (1.191.3) इह यमकम्, ''स्वसुर्जार: श्रृणोति न:''(6.55.5) इह श्लेष:, जायेव पत्या उसती सुवासा उषा हस्रेव निरणीते अप्स:''(1.164.21) द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते।

तयोरन्य:पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीते।। (1.164.20) इहातिशयोक्ति:,कथा ग्रामं न पश्यसि नत्वा भीरिव विन्दतीह(10.146.1) इहोत्प्रेक्षा, 'इन्द्र इव ह्युपस्तूयसे इन्द्र इव दस्युहा भव' (1.12.73) इहेन्द्रस्येन्द्रेणैव सादृश्यात् वर्णनाद् अनन्वय इत्यादयोऽलङ्कारविशेषा:द्रष्टुं शक्यन्ते।अथर्वेदे ''शन्नो देवारभिष्टये शन्नो भवन्तु पीतये'' इत्यत्र लाटानुप्रास:यजुर्वेदे 'यत्र बाणा:सम्पतन्ति कुमारा: विशिखा: इव''(1.48) इत्यत्र बाणविशिखशब्दयोरेकार्थथयो:प्रयोगेणाऽऽपातत:पुनरूक्ते:प्रतीते: पुनरूक्तवदाभास:,कठोपनिषदि ''आत्मानं रथिनं

© 2018 IJSRSET | Volume 4, Issue 7, March-April-2018
Print ISSN: 2395-1990 | Online ISSN : 2394-4099 | Page No : 661-665

विद्धि''(1.3.3)इत्यादौसाङ्गरूपकम्। 'इन्द्रियेभ्य:परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मन:।मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् पर:' (14.3.10) इत्यत्र सालङ्कारश्च लभ्यते।यास्कस्य निरूक्ते उपमानस्य स्वरूपमुपमाया: केचन् कर्मोपमादयो भेदाताश्चैवं प्रतिपादिता:-अथात उपमा।

अलङ्कारस्य विकास:-

अलङ्कारशास्त्रस्य लभ्यमानेषु ग्रन्थेषु भरतमुनेर्नाट्यशास्त्रं प्रथमम्।तत्र नाट्ये प्रयोज्यानि भूषणाक्षसंघातादीनि,षट्त्रिंशल्लक्षणानि, आशीराक्रन्दकपटप्रभृतय: त्रयस्त्रिंशन्नाट्यालकृतयश्च प्रतिपादिता:। भूषणाक्षरसंघातौ शोभोदाहरणेतथा। षट्त्रिंशल्लक्षणान्येवं काव्यबन्धषु निर्दिशेत्।अत्र काव्यशब्दो नाट्यपरम्परायां लक्षणानि नाट्यालङ्कृतीश्च गुणालङ्कारयोरन्तर्भावं प्रतिपादयत: साहित्यदर्पणकारस्य विश्वनाथस्य "एषां च लक्षणनाट्यालङ्काराणां सामान्यत: एकत्वेऽपि भेदेन व्यपदेशो गड्डलिकाप्रवाहेण। एषु च केषाञ्चित् गुणालङ्कारभावसन्ध्यङ्गविशेषान्तर्भावेऽपि नाटके प्रयत्नत:कर्तव्यत्वाद्विशेषोक्ति: (सा.द.परि.6)इति वचनेन प्रतीयते।भरतेन पुन:''उपमा रूपकं चैव दीपकं यमकं तथा।इत्युपमादय: स्पष्टतोऽलङ्कारशब्देनाभिहिता:। एवं नाट्यशास्त्रे चतुर्णामेवोल्लेख:। तत्रोपमारूपकदीपकानि सादृश्याभेदप्रधानानां पश्चात् विकसतामर्थालङ्काराणां यमकं च शब्दालङ्काराणां बीजान्युपलक्षणानि वा मन्तुं शक्यते।भरतादर्वाचीनैरालङ्कारिकै: फश्चाद् हेतु-संशत-दृष्टान्त-निदर्शन-गुणातिशयार्थात्ति-लेशप्रभृतीनि लक्षणानितत्तन्नामभिरलङ्कार-त्वेन स्वीकृतानि। भामहमारभ्यालङ्काराणां संख्या वर्धते।भामहस्य काव्यालङ्कारे 39 अलङ्कारा: स्वीकृता:,रसादयो रसवदालङ्कारत्वेनैव मता:।दण्डिन: काव्यादर्शेयमकादिशब्दा-लङ्कारेभ्योऽतिरिक्ता: 35 अर्थालङ्कारा: निरूपिता:। उद्भटस्य काव्यालङ्कारसारसंग्रहे षट्सु वर्गेषु 41 अलङ्कारा: प्रतिपादिता:। भोजेन श्रृङ्गारप्रकाशस्य दशमे प्रकाशे 72 अलङ्कारा: कथिता:। तत्र ये शब्दमेव व्युत्पत्या भूषयन्ति ते शब्दालङ्कारा:'' इति लक्षणं विधाय जाति-गति-वृत्ति-रचना-घटना-मुद्रा-छाया-युक्ति-भणिति-पठिति-श्रव्यत्व-प्रेक्ष्यत्व-अभिनेयत्व-अध्येयत्व-वाकोवाक्य-प्रश्नोत्तरप्रहेलिका-गूढ-चित्तर-श्लेष-.मक-अनुप्रासरूपा: चतुर्विंशति: शब्दालङ्कारा:,।''

''अर्थमेव ये व्युत्पत्या भूषयन्ति तेऽर्थालङ्कारा:'' इति लक्षणं निर्माय जाति-सूक्ष्म-सार-समाहित-भाव -विभावना-हेतु- अहेतु- सम्भव- विरोध- दृष्टान्त- व्यतिरेक- अन्योन्य- परिवृत्ति- मीलित- वितर्क-स्मरण- भ्रान्ति- उपमान-अनुमान- अर्थापत्ति- अभाव-आगम-प्रत्यक्षरूपा: चतुर्विंशतिरर्थालङ्कारा:निगदिता:। ''शब्दविशेषद्वारकोऽर्थविशेषो येषु प्रतीयते तेउभयाल- ङ्कारा:'' इति लक्षणं कृत्वा उपमा- रूपक- साम्य- संशय- समाधि- समाशोक्ति-सहोक्ति- समुच्चय-तुल्ययोगिता- लेश- अपह्नुति- अप्रस्तुतप्रशंसा- भाविकादयश्चतुर्विंशति: उभयालङ्का- राश्च भोजेन निरूपिता:। ततो मम्मट: काव्यप्रकाशे अनुप्रास- यमक- पुनरूक्तवदाभास- वक्रोक्ति- चित्ररूपान् शब्दालङ्कारान् निरूप्योमाप्रभृतीन् एकषष्टिमर्थालङ्कारान् निरूपितम्। एवमप्ययदीक्षितेन अलङ्काराणां सख्या शताधिका जाता। पण्डिराजजगन्नाथेन सप्ततिरेवार्थालङ्कारा: स्वीकृता:। नागेशभट्टेन काव्यप्रकाशनिरूपितेषु एकषष्टावेव अर्थालङ्कारेषु तदतिरिक्तानामलङ्काराणां यथासंभवमन्तर्भाव: साधित:।

एवमर्थालङ्कारसंख्यास्वेव भूयान् विकास: काव्यशात्रे लक्ष्यते। शब्दालहाकारास्तु पुनरूक्तवदाभास–अनुप्रास–यमक–श्लेष–भाषासम–वक्रोक्ति–चित्र–प्रहेलिकारूपेण परिगणिता: एव भेदा विकसिता:।तत्रापि चित्रप्रहेलिकयो: अलङ्कारत्वमेवध्वनिवादि- भिर्निरस्तम्। वस्तुतोऽर्थालह्काराणामनन्ता भेदा: संम्भवन्ति।उक्तिवैचित्र्यरूपालङ्कारा: भवन्ति।अत एव ध्वन्यालोके ध्वन्यभाववादिनां मतस्य प्रतिपादने ध्वनिकृतावाग्विकल्पा–नाम् आनन्त्येनालङ्काराणाम् आनन्त्यं सूचितम्। ''मुखं चन्द्र इव'' इत्यत्रोपमा,मुखं चन्द्र: इत्यत्र रूपकम्, ''मुखं चन्द्रश्च प्रकाशते'' इत्यत्र मुखचन्द्रयो: प्रस्तुतत्वे प्रकाशनरूपेणैकेन धर्मेण सम्बन्धात् तुल्ययोगितेत्यादि रूपेणोक्तिप्रकाराणां भेदेनाऽलङ्कारभेद: स्फुट एव।

काव्येषु रस- गुण- रीति- वृत्ति- ध्वनिप्रभृतय: सर्वे पदार्था: अलङ्कारवाचका एव काव्यसौन्दर्यधायकत्वात्।एतदर्थमलङ्कार एव काव्यस्यात्मस्थानीयं तत्त्वमस्ति काव्यसौन्दर्यसम्पादकत्वात्। अलङ्कारवादिन: आचार्या: स्व स्व ग्रन्थे अलङ्कारतत्वस्य महत्त्वं प्रतिपादितवन्त:। तत्र आनन्दवर्धनाचार्येण स्वीये ध्वन्यालोकनाम्नि ग्रन्थे ध्वनिसिद्धान्त: प्रतिपादित:। तेन काव्ये अलङ्काराणामेकछत्रं साम्राज्यमपसार्य काव्यात्मा ध्वनिरिति मतं प्रतिपादितम्।परं कथमपि एतन्नैव वक्तुं शक्यते यत् तेन अलङ्काराणां महत्त्वं न्यूनीकृतम्।अलङ्काराणां लक्षणं तेनेत्थं कृतम्–

तमर्थमबलम्बन्ते येऽङ्गिणं ते गुणा: स्मृता:।

अङ्गाश्रितास्त्वलङ्कारा: मन्तव्या: कटकादिवत्॥

आनन्दवर्धनमते यस्यालङ्कारस्य प्रयोगो रसाक्षिप्ततया क्रियते, अपि च यो विना पृथग् यत्नेन निष्पन्नो भवति स एवालङ्कारो ध्वनिकाव्ये अभिमतोऽस्ति। अलङ्कारा: रसाभिव्यक्तौ उपयोगिनो भवन्ति। औचित्यानुरूपं यद्यलङ्काराणां योजना क्रियते तर्हि सर्वोप्यलङ्कारवर्गो ध्वनिरभिव्यक्तौ उपयोगी भवति।

काव्यमीमांसाकारेण राजशेखरेण सप्तमवेदाङ्गरेणालङ्कार: प्रतिष्ठापितो, यथा च तेनोक्तंम्–उपकारकत्वात् अलङ्कार: सप्तमङ्गम्। इति यायावरीय:। ऋते च तत्स्वरूपपरिज्ञानाद् वेदार्थानवगति:। अलङ्कारज्ञेनैव काव्यस्योन्मीलनं भवति। कुन्तकाचार्येण वक्रोक्तिजीविते काव्यस्वरूपनिर्धारणावसरे अलङ्काराणां महत्त्वं स्फुटीकृतम्–

अलङ्कृतिरलङ्कार्यमपोद्धृत्य विवेच्यते।

तदुपायतया तत्त्वं सालङ्कारस्य काव्यता॥

सालङ्कारस्य शब्दार्थयुगलस्य काव्यता भवतीति प्रतिपादयन् स काव्येष्वलङ्काराणां महत्त्वं स्वीकरोति। औचित्यसिद्धान्तस्य प्रतिष्ठापकाचार्यक्षेमेन्द्रस्य मते औचित्यमभिलक्ष्य कृतोऽलङ्कारप्रयोग: काव्ये महत् सौन्दर्यमुद्भावयति। भोजराजेन काव्यशोभाकरत्वेन अलङ्कारा: एव। अत एव भोजराज: त्रिविधमलङ्कारवर्गं स्वीकरोति।

त्रिविध: खल्वलङ्कारवर्ग: वक्रोक्ति:, स्वभावोक्ति:, रसोक्तिरिति।तत्र उपमाद्यलङ्कारप्रधाने वक्रोक्ति:, श्लेषादिगुणप्राधान्ये स्वभावोक्ति:, विबावानुभावव्यभिचारिसंयोगात्तु रसनिष्पत्तौ रसोक्तिरिति। अनेन परिलक्ष्यते यत्

भोजराजः तानि सर्वाणि तत्त्वानि अलङ्कारपदवाचकानि स्वीकृतानि यैः काव्येषु सौन्दर्यस्यागमनं भवति। अनेन प्रतिभाति यत् भोजराजः अलङ्कारसिद्धान्तस्य पोषक एव। मम्मटाचार्चः काव्यप्रकाशे वक्ति–

उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽङ्गद्वारेण जातुचित्।

हारादिवदलङ्कारास्तेनुप्रासोपमादः॥

अर्थात् ये धर्माः अङ्गद्वारेण, अङ्गिनो रसस्याङ्गभूतौ शब्दार्थौ तद् द्वारेण तदुत्कर्षजननमुखेनाङ्गिनं रसं सन्तं जातुचित् कदाचित् न तु नियमेनेति यावदुपकुर्वन्ति,उत्कर्षयन्ति,ते धर्माः, अनुप्रासोपमादयोऽलङ्काराः। तत्र शब्दद्वारेण,अनुप्रासादयः, अर्थद्वारेण उपमादयः।

रसप्रस्थानपोषको विश्वनाथाचार्यः उत्कर्षहेतवः प्रोक्ताः गुणालङ्काररीतयः इति प्रतिपादयन् काव्यात्मभूतस्य रसस्योत्कर्षहेतुत्वेन काव्येऽलङ्काराणां महत्त्वं स्वीकरोति। साहित्यदर्पणस्य दशमपरिच्छेदे अलङ्कारान् विस्तरेण विवेचयति–

शब्दार्थयोस्थिरा ये धर्माः शोभातिशायिनः।

रसादीनुपकुर्वन्तोऽलंकारास्तेऽङ्गदादिवत्॥

यथा अङ्गदादयः शरीरशोभातिशायिनः शरीरिणमुपकुर्वन्ति, तथानुप्रासादयः शब्दार्थशोभातिशायिनो रसादेरूपकारकाः।

मम्मटोत्तरवर्तिषु काव्यशात्रीयाचार्येषु जयदेवस्य विशिष्टं स्थामस्ति। असावलङ्कारसिद्धान्तस्य पक्षपाती आचार्योऽस्तीति मन्यते। तन्मतेऽलङ्कारहिशब्दार्थयुतःतथैव अकाव्यत्वप्रयोजकं यथा उष्णतां विना अनलम् अनलं नैव भवितुं शक्यते।अर्थात् अलङ्कारराहित्ये सति काव्यताऽपि नैव भवितुं शक्नोति। चन्द्रलोकनाम्नि ग्रन्थे तेनोक्तम्–

अङ्गीकरोति यः काव्यं शब्दार्थावनलङ्कृतिः।

असौ न मन्यते कसेमादनुष्णमलङ्कृती॥

उत्तरवर्तिकाले च विद्याधरेण एकावलीग्रन्थं, केशवमिश्रेण अलङ्कारशेखरं, अपेययदीक्षितेन कुवलयानन्दं, विश्वेश्वरेण अलङ्कारकौस्तुभं, विरच्यालङ्कारसिधान्तः सम्वर्धितः। आधुनिकसाहित्यशात्रे नैकाः प्रसिद्धाचार्याः अभवन् विराजन्ते च ये काव्येषु अलङ्कारतत्वस्य प्राधान्यं स्वीकुर्वन्ति। तेष्वाचार्येषु महामहोपाध्यायरेवाप्रसादद्विवेदिनः स्तम्भभूतास्सन्ति। तेषां मते अलङ्कार एव काव्यसर्वस्वमिति।यथा हि–

अलं भावो ह्यलङ्कारः स च सौन्दर्यं तत्कृतोः।

विभक्तात्मा विभुर्जीवब्रह्मणोश्चिद्घनो यथा॥

अलङ्कारोऽपि काव्यस्य तथा सौन्दर्यं तत्कृतोः।

अभिव्याप्य स्थितस्ताभिर्व्युत्पत्तिभिर्विभुः॥(का.ल.का.1)

इत्थं साहित्यशास्त्रीयसिद्धान्तेषु अलह्कारसिद्धान्तस्याऽपि महद्वैशिष्ट्यमित्यत्र न कापि विप्रतित्तिःसिद्दान्तेऽस्मिनलङ्कारस्य काव्यशोभां प्रति जनकत्वमङ्गीकृत्य, तस्यैव प्राधान्यं प्रतिपादितमस्ति।

अलङ्कारपक्षाचार्या अलङ्कृतिरहितं काव्यं चमत्कारहीनमङ्गीकुर्वन्ति स्म।अत एव काव्यसर्वस्वमलङ्काराः इति दृढतया वक्तुं शक्यते।

सम्बन्धग्रन्थसूची-

1. काव्यप्रकाशः -8/1
2. साहित्यदर्पण -10/6
3. चन्द्रालोक-1/10/11
4. ऋङ्गारप्रकाश-1/12
5. ऋग्वेद -10/21
6. यजुर्वेद-1/2/1
7. वाल्मीकीयरामायण-2/40/13
8. महाभारत -1/4/6
9. शतपथब्राहमण-13/8/4
10. काव्यालङ्कारकारिका -1/10
11. रसगङ्गाधर -1/20
12. वक्रोक्तिजीवितम्-1/6/7
13. औचित्यविचारचर्चा -2/32
14. काव्यालङ्कारकारिका-28/29